

O'SMIRLIK DAVRINING AKSELERATSIYA NAZARIYALARINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK ASOSLARI

Shaymardon Norov
ISFT instituti o'qituvchi

O'smirlik davrida ham o'yin faoliyati ma'lum vaqtgacha shaxsning kamolotida o'z ahamiyatini saqlab qoladi. bo'lib amalga oshiriladigan o'yinlar va ularning keng ko'lamda o'tkazilishi o'tish davrida vujudga keladigan qiyinchiliklarni yengillashtirishga xizmat qiladi. O'yin faoliyati o'smirda yuksak axloqiy his-tuyg'ularni vujudga keltiradi, matonatlilik, jasurlik kabi fazilatlar shakllanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Mazkur faoliyat o'smirning aqliy jihatdan o'sishiga, fikr yuritishiga, o'z his-tuyg'usini boshqarishiga, jismoniy kamol topishiga turtki vazifasini o'taydi. O'yinning har xili bilan mashg'ul bo'lish o'smirni fahmlashga, eslab qolishga, biror ishni amalga oshirishdan oldin uni rejalashtirishga va diqqatni bir nechta ob'ektga taqsimlashga odatlantiradi. Tiyraklik, tezkorlik, farosatlilik kabi muhim xususiyatlar, xislatlar ham o'yin va sport mashg'ulotlarida tarkib topadi.

Shaxsning har tomonlama, uyg'un rivojlanishiga mehnat faoliyati salmoqli ta'sir ko'rsatadi. O'smirlarning sinf va maktab yer uchastkasidagi mehnat faoliyati o'z mohiyati bilan zarur axborot va ma'lumotlar berib, murakkablashib, ularning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shib, mehnat samarasidan, mahsulidan lazzatlanish his-tuyg'ularini shakllantira boshlaydi.

O'smirning boshqa yosh davrlaridan farqlanadigan o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular his-tuyg'u va irodaviy sifatlarda o'z ifodasini topadi. O'smir kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli ravishda hayotni ilk bor shaxs sifatida faol ilmiy bilishda ishtirok eta boshlaydi, birinchi galda faqat narsa va hodisalarning ayrim alomatlarini emas, balki ularning umumiy va ob'ektiv qonuniyatlarini anglab yetish, tushunish imkoniyatiga ega bo'lib boradi.

O'smir kamolotga erishgan sayin uning psixik dunyosida yangi fazilatlar va sifatlari paydo bo'la boshlaydi, psixikasida keskin qayta qurish sodir bo'ladi. O'zgarishlar uning oldiga yangi talablar qo'yadi, bu esa o'z navbatida ko'proq huquq va erk berilishini, eng avvalo mustaqil qarorga kelish va o'z xulq-atvorini maqbul deb hisoblab amalga oshirishni taqozo qiladi. Psixik takomillashish, kamolotga intilish, nisbiy barqarorlik o'smirlik davrining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Hozirgacha balog'atga erishish va jinsiy yetilishning jadallashishi to'g'risida bir butun ilmiy nazariya mavjud emas. Shuning uchun o'sishdagi jadallashuv, ya'ni akseleratsiya bo'yicha ham muayyan nazariya yaratilmagan. Ana shu boisdan har xil ilmiy asosdagi, bir-biridan farqli e'tirozli qator nazariyalar paydo bo'lgan. Quyida akseleratsiya muammosiga oid qarashlar bilan tanishib chiqamiz.

Geliogen nazariyasi. Ushbu nazariya 1936 yilda chet el olimlari tomonidan yaratilgan bo'lib, uning asosiy mohiyati akseleratsiya hodisasi quyosh nurining

bevosita ta'siri bilan vujudga keladi, degan g'oyadan iboratdir. Bu g'oya tarafdorlarining fikricha, bolalar ko'p vaqt oftobda bo'lishi natijasida ularning o'sishida tezlashish, ya'ni akseleratsiya ro'y beradi, chunki quyosh nuri organizmni zarur elementlar, moddalar, oziqalar bilan ta'minlaydi. Ammo hozirgi davrda akseleratsiya hodisasi janubiy (quyosh nurlari serob) mamlakatlarda shimoliy jo'g'rofiy kenglikka joylashgan mamlakatlarda ham bir tekis ro'y bermoqda. Ikkinchi tomondan, shahar muhitidagi qizlar va o'g'il bolalar qishloq bolalariga qaraganda tezroq voyaga yetishi ko'rilmoqda, vaholanki, qishloq odamlari quyosh nurida ko'proq toblanadilar. Demak, hozirgi davrda geliogen nazariyasi ziddiyatlarga sabab bo'lmoqda. Umuman oftobda toblanishni akseleratsiya jarayonining muhim jihatlaridan biri deyish noto'g'ridir.

Geteroziya nazariyasi. O'n to'qqizinchi asr oxiri yigirmanchi asr boshlaridan buyon ijtimoiy hayotda, turmushda keskin o'zgarishlar sodir bo'lgani insonlar o'rtasidagi ijtimoiy, diniy, milliy, irqiy tafovutlarning kamayishiga olib keldi. Turli millat vakillarining aralash nikohga kira boshlagani bunga yorqin misoldir. Diniy e'tiqodlar, irqiy farqlar, etnik va milliy xususiyatlar, xarakter, an'analar, urf-odatlar, marosimlar, rasm-rusum va hokazolar aralash nikohga hech qanday to'siq bo'la olmadi. Hayot tarzi har xil mamlakatlarning xalqlariga xos xususiyatlar ham aralash nikohni to'xtata olmadi. Aralash nikohga kirish tobora kengaymoqda. Mazkur nazariyaga muvofiq psixik dunyodagi qayta qurishlar nasliy belgilar keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi, natijada farzandlarning o'sishida kuchayish, jadallashish, akseleratsiya hodisasi vujudga keldi. Biroq mazkur muammoni ilmiy jihatdan atroflicha asoslab berish uchun yuqorida ta'kidlangan omillar yetarli emas. Shunga qaramay, geteroziya nazariyasi biologik o'sishda jadallashish jarayonini vujudga keltirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Urbanizatsiya nazariyasi. Jamiyat rivojlanishida shaharlarning roli ortishi bu nazariyaga asos qilib olingan. O'n to'qqizinchi asrning o'rtalaridan boshlab, qishloq aholisining shaharga ko'chishi (voqelik tariqasida) avj oldi, ya'ni aholi orasida migratsiya yoki urbanizatsiya hodisasi yuzaga keldi. Shaharning turmush tarzi, o'ziga xos xususiyatlari, axborot tarmoqlarining kengligi, madaniyat darajasi, fan-texnika, transport, maishiy xizmat kabi omillar bolalarning aqliy, axloqiy, jinsiy jihatdan ertaroq voyaga yetishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Qishloq aholisi bilan shahar xalqining yashash muhiti va turmush sharoitining yaqinlashishi akseleratsiya jarayoniga ijobiy ta'sir etdi, lekin bu omilning o'zi akseleratsiyaning sababi bo'la olmaydi.

Nutritiv nazariya. Bu g'oyaning tub mohiyati shuki, o'sishdagi jadallashish (akseleratsiya) odamlarning ovqatlanishi yaxshilanishi, iste'mol qilinayotgan ozuqalarda darmondorilar miqdorining ko'payishi sababli vujudga keladi. Ushbu g'oya namoyandalarining fikricha, V-6, V-12 darmondorilari va foliev kislotasini odamlar ko'proq iste'mol qilishi mazkur holat namoyon bo'lishining asosiy omili emish. Tabiiyki, inson o'sishining jadallashuvida darmondorilar ma'lum darajada ijobiy ta'sir etishi mumkin, lekin mazkur omillarning o'zi akseleratsiya uchun muhim va yagona

negiz bo'la olmaydi. Shuniig uchun tibbiyot xodimlari gigienachilar, biologlar, fiziologlar, psixologlarning ayrimlari bu g'oyani qo'llab-quvvatlaydilar. Shuning uchun tahlil qilinayotgan, sharhlanayotgan ilmiy nazariya akseleratsiya uchun ma'lum turtki vazifasini o'taydi.

Nurlanish nazariyasi. Bu nazariya namoyandalarining fikricha, yer yuzida rentgen qurilmalarining ko'payishi, atom, vodorod va neytron bombalarining portlashi natijasida insonda radioaktiv moddalar, radiatsiya nurlanishi darajasining sezilarli darajada ortishiga olib keladi. Yer kurrasiga tarqalgan zaryadlar bilan inson organizmining nurlanishi o'sishni kuchaytiradi, ya'ni akseleratsiya jarayoni yuzaga keladi. Shuning uchun bu nazariyaning himoyachilari turli xususiyatga ega bo'lgan nurlarning aniq dozasi organizmga ta'sir etishi, tarqalishi yemirilishga sabab bo'lmasa, insonning jismoniy o'sishi jadallashishi uchun imkoniyat yaratar emish. Ma'lumki, me'yoridan ortiq rentgen nuridan foydalanish ham organizm uchun zararlidir. Ana shu mulohazaga asoslanib organizm ayrim qismlarining rivojlanishi nurlar bilan bog'liqdir, degan xulosa chiqarish mumkin. Hatto, ayrim ilmiy manbalarda payvandlash apparatining yog'dusi ham, chaqmoq nuri ham organizmga ijobiy ta'sir qilishi aytiladi. Biroq tom ma'nodagi akseleratsiya uchun mana shu omillarning o'zi yetarli emas, albatta.

Ijtimoiy sharoitning yaxshilanishi nazariyasi. Yashash sharoitlarining yaxshilanib borishi, keng ko'lamda sanitariya va gigiena tadbirlarining amalga oshirilishi, ovqatlanish sifatining ortishi, ota-onadan farzandga nasliy belgilarning (genlarning) bir tekis o'tishi kabi omillar akseleratsiya jarayonini tezlashtiradi, degan fikr qator mamlakatlardagi tadqiqotchilar orasida keng tarqalgan. Ularning talqinicha, turmush sharoitining yaxshilanishi, qulayliklar yaratilishi turli imkoniyatlarning ishga solinishi uchun tabiiy zamin tayyorlashi mumkin. Lekin mazkur nazariya amaliy ma'lumotlarni to'liq, atroflicha ifodalashni taqozo etadi. Shuning uchun ushbu nazariyada masalaga har tomonlama yondashish yaqqol ko'zga tashlanadi. Agar ijtimoiy sharoit chuqur va ilmiy jihatdan yoritib berilsa, uning ta'sir kuchi yanada ortishi mumkin.

Ijtimoiy akseleratsiya nazariyasi. Bu ilmiy nazariyaning asoschilaridan biri, yirik fiziolog olim A.A.Markosyandir. Uning ta'riflashicha, hozirgi kishilardagi bilimlar hajmini yigirmanchi asr yarmidagi kishilarning bilimlari hajmiga taqqoslash orqali bolalardagi o'sish jarayonini aniqlash ijtimoiy akseleratsiya deyiladi. Bolalardagi akseleratsiyaning sababi: birinchidan, ota-onalarning umumiy saviyasi. yuksalgani, umumiy o'rta ta'limning amalga oshgani; ikkinchidan, ijtimoiy turmushda axborot vositalari tarmog'ining kengaygani, ya'ni radio, televizor, teatr, kino, konsert zallari, madaniyat markazlari, o'quvchilar saroylari va uylari, yosh texniklar va tabiatshunoslar stansiyalarining, ulardagi ishtirokchilarning ko'paygani; uchinchidan, kitob, jurnal, mahalliy matbuot ko'lami va sifatining o'zgarishi, informatika ko'lami kengayishi, internet tarmog'i jadal o'sishi va hokazolardir.

Bizningcha, mana shu omillar qatoriga shaxslararo munosabatlarning to'g'ri yo'lga qo'yilishi, odamlarning oqilona, odilona muloqotga o'rgangani, va guruhlarda ijobiy psixologik muhit yaratilgani, asabiylashish, parokandalik kamayganini ham qo'shish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida ko'rilgan akseleratsiya nazariyalarini alohida olib qaralsa, mazkur jarayonni tushuntirish imkoniyati torayadi. Shuning uchun ularning ijobiy jihatlarini tanlab, muayyan tizimni barpo etish va shu yaxlit tizimdan foydalanib, akseleratsiyaning mohiyati va uni keltirib chiqaruvchi omillarni tushuntirish mumkin.